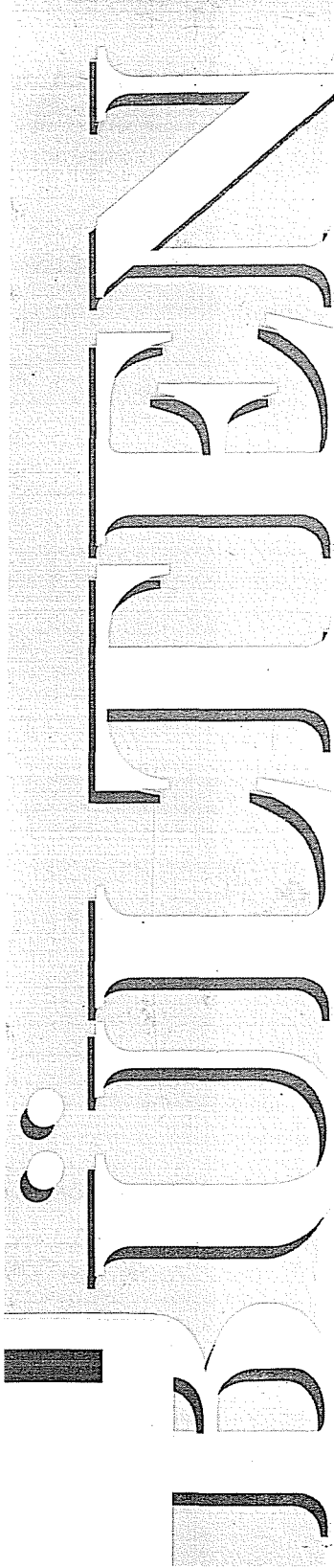

BİLİM ve SANAT VAKFI'NIN YAYIN ORGANIDIR.

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

EYLÜL & EKİM 1993

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI
BÜLTENİ**

**EYLÜL- EKİM
1993
Yıl 4
Sayı 31**

**Yönetim Kurulu Adına
Genel Sorumlu
Ali Pulcu**

Idare Yeri

Millet Cad.
Gülşen Apt. No: 19/4
Yusufpaşa/İstanbul
Tel: 589 15 76
Fax: 589 15 48

Baskı

Erken Mat.
Keresteciler Sitesi
Selvi Sokak No:19
Merter/İstanbul
Tel: 553 19 13
Fax: 553 19 13

Bülten'den kaynak gösterilerek alıntı
yapılabilir.

PANEL

Modernizm Tartışmaları - 4
İktisadın Krizinin Kökenleri 4

TEZ ÖZETİ

Üsküp'te Yaşayan
Türklerin Sosyal Durumları 15

TERCÜME

Özal Sonrası Türkiye 17

İKTİBAS

(İslam Dünyasında)
Entelektüeller
Yaşam Bilgeliği
Üstüne Aforizmalar 32

SERBEST KÖŞE

Memleketi Kurtarmayacak Yazılar
(Yuva Yapan Yazılar)
"Ceylan Muhabbetleri'ne Nazire" 50

KARİKATÜR

Ahmet Çizer 54

ARIFLERDEN

Kör, Sağır ve Çıplak 55

(İslam Dünyasında) Entelektüeller

İKTİBAS

Yaralı Bilinç
(Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni)

Yazar: Daryush Shayegan
Çeviren: Haldun Bayrı
Metis Yayınları İkinci Basım Mayıs 1993

İslam dünyasındaki entelijensiyanın büyük bir bölümünün çarpıklıklar alanında yüzdüğünü öncelikle belirtelim. Entelektüellerin, bilim adamlarının ve yönetici kadroların işlevleri zaten Batı'daki gibi bir kesin hatlarla belirlenmemiştir. Din-dışlarımızın birçoğuna göre entelektüel, okuma-yazma bilendir; zihinsel bir faaliyet gösterendir; doktor, yazar, çevirmen, mühendis, öğretmen veya yönetici kadro; hangisi olduğu pek önemli değildir. Toplumun "mutsuz bilinci"ni temsil eden, epistemolojik statüsü eleştiri olup ayrı bir grup oluşturan entelektüel, bizim ülkelerde henüz görülmemiştir. Bundan ötürü özel bir statüden gerçekten yararlanamaz. En çok ragbet gören entelektüeller iktidara muhalif olup, eylemleri herşeyden önce siyasi olanlardır. Bunlar aslında, bağlanmış entelektüellerin sert çekirdeğini oluştururlar ve bundan dolayı daha ziyade ideologdurlar.

Entelektüellerimize düşen işlevler arasında öncelikle çeviriyi ayırmak gerekir; kültür aracı olarak bir Batı dili kullanmayan sömürgeleşmemiş ülkelerde çeviri temel bir rol oynar. Modern bilgi kaynaklarına ulaşabilmelerinden ötürü çevirmenler, yorumladıkları düşünürlerle hemen hemen aynı prestiji elde etmişlerdir. Çevirmenler bilgi araçlarıdır; doğa ve insan bilimlerinden doğan bilgileri, düşünman değilse de bütünüyle yabancı bir or-

tama uyarlayan kişilerdir. Örneğin yayınlarda, çevirmenin ismi, kitabını çevirdiği yazarın isminden önemli olmasa da, en azından eşit bir önem kazanmıştır.

Bunu takiben büyük bir denemeciler, yazarlar ve gazeteciler bölüğü gelir; bu kişiler, yetersiz yabancı dil bilgisi nedeniyle (kuşkusuz birçok istisna vardır) çoğunlukla çok kötü olan bu çevirilerden yararlanırlar. Çoğu zaman bağlamının dışında yapılmış olan bu çeviriler, sağdan soldan birbirinden kopuk bilgi kıvrımları devşiren ve bunlardan fikirlerini desteklemek için yerli yersiz yararlanan bütün bir yazar ve entelektüel kuşağını beslemiştir. Kesin yargılar da, kapsamlı ve eleştirel usavurmada ziyade toptan mahkum etmeye başvuran o indirgemeci görüşler de bundan ileri gelmektedir. Öte yandan, çeviriler tutarlı bir siyaset ve bütünlüklü bir görüş olmadan yapıldığı için, bir düşünce ekolünü tanımamıza az çok olanak verebilecek uyumlu bilgi blokları olarak sunulmazlar, hiçbir özel bağlamla ilişkilendirilemeyen bilgi parçaları halinde dağılırlar ve okuru, özgül bir alanda yönlendirmekten ziyade, insan bilimleri labirentinde kaybederler. Uygun bir çerçevede içinde düşünce akımlarını yerleştiren felsefi bir haritanın eksikliği şiddetle çekilmektedir.

Örneğin Sartre'ın bir kitabı okunur, ama bu kişinin çağdaş Fransız düşüncesi

içindeki rolünün ne olduğu, hangi kaynaklardan beslendiği hangi fikir ailelerine bağlandığı, Alman Varoluşçuluğu ile ne gibi bir bağı olduğu ve nihayet, çağdaş Avrupa felsefesindeki yerinin ne olduğu bilinmez. Freud, cinselliğin yaratıcısı, yani “müstehcen” biri olarak görülür (onun hakkında İslami ideologlar tarafından anlatılan çirkinlikleri okumak yeterlidir), ama Freud düşüncesinin modern rasyonalizm akımında açtığı epistemolojik gediklerden habersiz kalınır, tıpkı derinlik psikolojisinin muazzam kapsamının üzerinde pek durulmadığı gibi. Farklı tarihsel dönemlerin çarpışması ve bir dönemden ötekine geçişe damgasını vuran kırılmalar ender olarak göz önünde bulundurulur. Okur, istense de istenmese de tüm yeryüzünün tarihi haline gelen Batı tarihinin farklı dönemlerinin ardında bulunan kavramsal yapıların neler olduğunu bilmez —çünkü tarihe çizgisel bir bakışı yoktur.

Bu derin boşluklar tutarlı bir bilgi bütünü oluşturamazlar ve bilgi şebekesinde “delikler” açmalarından ötürü aydınlatılmamış okurun alabildiğine keyfi ve aceleci çıkarsamalarıyla doldurulurlar, öyle ki bahtsız düşünürlerde en ipe sapa gelmez bakış açılarına rastlarız. Terminoloji düzeyindeki birçok çarpıklığa, bir de muhayyilenin halüsinasyonlu biçimsizlikleri eklenir. Yanlış anlamalar birikir ve büyüye büyüye, daha güllünç olan başka yanlış anlamalara neden olur, öyle ki bütün önemli fikirlerin temelden bozulduğu bi-

çimsizleştirici aynalar dünyasında yaşamaya başlayıveririz. Bu yapay özümlemeler, fikirleri dağıtıp bağlamlarıyla ilişkilendirmeyi hedefleyen eleştirel gücün yetersizliğinden ötürü direngenliği daha da artan sahte bir bilinç yaratırlar. Üstelik düşünce, taşıdığı dinsel yük (çoğu zaman bilinçsiz) nedeniyle mitolojileştirmeye yönelir; şeyleri parçalara ayırıp yalın unsurlarına indirgemeye çalışan çözümleyici bilinç gücü bu ortamda tam olarak kök salmamıştır. Bundan sonrası, hakim duruma geçen bağdaştırmacı (syncretiste) gücün elindedir ve bu güç, en heterojen fikirleri iyi kötü kaynaştırıp karışık kav-

ramlar uydurur, böylelikle de kavramsal bir melezleştirme bölgesini yansıtır.

Çevirilerin bir diğer önemli yanı, kendi kendimize çok az düşünmüş olmamızdan gelir. Zengin olan fakat Ortaçağ kültürüne benzeyen kültürümüz, modern zamanların büyük duraklarını anlamamıza olanak

vermemekte, bu duraklardan yararlanmamızı ise hiç sağlayamamaktadır. Birkaç yüzyıldan beri “müziğe ayak uyduramaz”, dünyayı sarsan büyük dönüşümlerle aynı düzeye gelemeyiz olduk. Bu uyumsuzluklar bizi Batı bilimine daha da bağımlı kıldı. Bağımlılığımız ekonomik ve siyasal olmaktan önce kültürelidir.

Oynak bir terminoloji uyduran kötü çeviriler, muazzam bir kavramsal çarpıklık alanının etkin unsurları haline gelmişlerdir. Bunun birçok nedeni vardır: çevirmenlerin çoğu anadillerini oldukça iyi

Birkaç yüzyıldan beri “müziğe ayak uyduramaz”, dünyayı sarsan büyük dönüşümlerle aynı düzeye gelemeyiz olduk. Bu uyumsuzluklar bizi Batı bilimine daha da bağımlı kıldı. Bağımlılığımız ekonomik ve siyasal olmaktan önce kültürelidir.

bilseler bile, çoğu zaman ilerlemiş bir yaşta bir sürü çabayla ilişkiyi kaybetmeye çalıştıkları yabancı diller hakkında ki bilgileri istenen düzeyden uzaktır. Yabancı dil bilgisinin yeterli olduğunu varsaydığımız durumlarda bile iki eksiklik hissedilir: Batı kültür mirasına bağlı olan eksiklik ile İrani-İslami skolastik bilime ilişkin eksiklik. Hem iki dili yeterli düzeyde bilen, hem de aktarıcısı olduğu iki kültürü doğru tanıyan bir çevirmen bulmak ender görülen bir olaydır.

Üstelik çevirisi yapılacak eserlerin seçimi, konumlandırılmış bir şekilde, bilgi haritaları çıkarmak kaygısıyla, ya da araştırılmış bölgelerin tespiti amacıyla yapılmamakta, ideolojik eğilime göre oluşmaktadır. Bu ideolojik eğilim, İran'da kırklı yıllarda Hizb-iTudeh'in çabalarıyla Maksim Gorki'nin yeni zamanların bile en ilerici yazarı olarak tanınmasına; Romain Rolland'ın aynı evrensel saygıyı görerek dünyanın en büyük yazarı haline gelmesine neden olmuştur.

Kuşa dönmüş çevirilerin yarattığı boşluklara bir de ikinci dilden yapılan çeviriler eklenmektedir. İngilizce bir eser Farsça'ya Fransızca'dan çevrilmektedir, ya da Almanca bir eser İngilizce versiyonundan çevrilmektedir. Farklı Avrupa dillerindeki yaklaşık versiyonlardan Farsça'ya yapılan bu çeviriler, yanlış anlamaları daha da vahimleştirmekte, fikir çarpıklıkları alanını gözle görülür ölçüde kuvvetlendirmektedir.

Bazen umulmadık rastlantılar sonucunda, Avrupa'da hiç tanınmayan ya da az tanınan bir yazar, başarılı bir çeviri sayesinde ne ünü ne de derinliğiyle orantılı bir önem kazanmaktadır. Gustave Le Bon'un La Civilisation des Arabes

(Arapların Uygarlığı) adlı kitabı İran'da birkaç molla kuşağının gözünde şaşmaz bir kaynak olmuştur. Le Bon, Araplar'ın büyüklüğü üzerinde ısrarla durup çöküşün nedenlerini sergiliyordu: savaşçı içgüdülerinin dağılması, ilerlemeyi köstekleyen değişmez bir yasanın boyunduruğu, imparatorlukların ufalanıp dağılması ve nihayet, ırkların karışması.¹

... Öte yandan, entelektüeller arasında Batı düşüncesini iyi tanıyan ama anadiline çeviremeyenler de nispeten kalabalıktır. Çocuklarından ya da yeni yetmelilerinden beri yabancı bir ülkede öğrenim görmüş olan bu entelektüeller, ülkenin hafızasıyla her tür ilişkiyi kaybetmişlerdir. Bazılarının, bir sürü çabayla bu açığı kapatıp, kayıp zamanı telafi ederek oldukça uygun bir anlatım tarzına kavuştukları doğrudur. Fakat bu ender olur, çünkü bunun için bir geri dönüş, zahmetli bir çıraklık dönemi ve sarsılmaz bir sabır gerekmektedir. Düşünce alışkanlıklarına da yeni biçimler vermek gerekmektedir ki bunun edinilmesi çoğu zaman kolay olmamaktadır. Modern insan bilimlerdeki yöntemlere ayak uyduran kimi gençler, kendi kültürlerini yanlış oryantalistlerin biçimsizleştirici prizmasında yeniden keşfederken, ülkede yaşayan kimi gençler de aynı yolu ters yönde katetmektedirler, yani "yerli" Batılılaşmacıların kötü çevirileri aracılığıyla Batı kültürüne giriş yapmaktadırlar. Bundan dolayı Batılılaşmacılar'da, da sözüm ona gelenekçilerde de burası ile orası ikilemi ortaya çıkmaktadır. Hep bir yerlerde kalan bir şeyler, doldurulması gereken boşluklar vardır; ve bu boşluklar, bilgilerin dokusunda pot yapan delikler gibidirler.

1. Bölünmenin farklı düzeyleri

Ülke içinde önemli kültürel bölünmeler gözlemlenmektedir. Bu bölünmeler, toplumsal sınıfların statüsünden ve bu statüye bağlı olan popüler ya da modern kültürlerden doğmaktadır. Batılılaşmış ve hali vakti yerinde olan sınıflar, ülkedeki entelektüel yaşamın epey kenarında kalmaktadır; okumuşlar ve entelektüeller kitlesini oluşturan şehir küçük burjuvazisi için aynı şey söylenemez; bunlar yabancı kitapları güçlkle çözmekte, çoğu zaman da çevirilere bel bağlamaktadırlar.⁵ Bunlar, kaymak tabakayı oluşturan entelektüellerin çekirdeğidirler: gazetele-re, dergilere makaleler yazarlar; şurada burada, çoğu zaman çok politize konuşmalar yaparlar. Burçlarının tepesinden zevksizlik ve vasatlık diktatörlüğünü yönetirler. Orta sınıfın bir parçası olmasından ötürü bu grup geleneksel bir eğitimden yararlanır ve duygusal olarak halk kültürüyle uyumlu bir yaşamı vardır. İçlerinden bazılarının yüksek öğrenim görmesinin, bu ilk ailevi katkıyı gözle görülür bir şekilde biçimsizleştirdiği doğrudur, ama kendilerini, Batılılaşmış ve hali vakti yerinde teknokrat sınıfının yanında da rahat hissetmezler.

... Entelektüellerin ideolojik oluşumları, eğitimleri, siyasal tercihleri, Gelenek kar-

sısındaki iki yanlı tutumları ne olursa olsun, İran toplumunun yapılanmış iki kutbunda yer almaktadırlar: teknokratlar —bütün bilimsel ve mesleki yönetici kadroları da bu gruba katıyorum— ve Ulema. Aynı ikilik, farklı bilgi kurumlarına da yansımaktadır. Bilimsel enstitüler, ya kamu sektöründe ya da özel sektörde iş bu-

Teknokratlarla Ulema'nın ortasında, iki ateş arasında kalan entelektüeller, etkilere en açık kesimdir. Üstelik, bilgi alanına bu laşan çarpıklıklara dosdoğru maruz kalanlar da onlardır. Yanlı olarak ideolojik söylemlerinin içeriğine bakıldığında haberleri olmadan Batılılaşmış oldukları belli olan bu entelektüeller, havada gezinen bütün hazmedilmemiş fikirlerden yararlanmaktadırlar; ayrıca aşırı militan ve etkin olmasından ötürü bu kesim, bütün ideolojik biçimsizleşmelerin coşkulu öncüsüdür

lan mühendisleri, doktorları, teknokratları yetiştirmektedir; insan bilimleri okutulan üniversite ve fakülteleri besleyen geniş anlamıyla edebiyatçıların sayısındaki gözle görülür fazlalık ise —çoğu zaman potansiyel işsizler— devletin farklı kurumlarında istihdam edilmekte (entelektüellerin büyük bir bölümü Planlama Teşkilatı'nda çalışıyordu, diğerleriyse ülkedeki farklı kültürel kurumlarda memurdurlar), entelektüellik mesleğini part-time yapmaktadırlar.

Öte yandan, teknik bilgilere sahip olmanın prestiji öylesine büyük-

tür ki en parlak öğrenciler teknik ve tıbbi okulların sınavlarını kazanmakta, daha az yetenekli olanlar ise, birkaç eğitim yılından sonra hem entelektüel hem de memur olarak çıktıkları insan bilimleri fakültelerini doldurmaktadırlar. Geçimi devlet tarafından karşılanmayan gerçekten serbest entelektüellerin sayısı nispeten azdır. Yelpazemizin diğer ucunda,

mollaları yetiştiren ve Ortaçağ'ı andıran yapılarını oldukça el değmemiş bir şekilde muhafaza eden dinsel kurumlar bulunmaktadır. Birbirlerine radikal olarak karşıt olan ve aralarında farklı kültürel geçişlerin nüanslarla dolu dizisini barındıran iki ayrı akademik dünya arasındaki ikilik de buradan gelmektedir.

Teknokratlarla Ulema'nın ortasında, iki ateş arasında kalan entelektüeller, etkilere en açık kesimdir. Üstelik, bilgi alanına bulaşan çarpıklıklara dosdoğru maruz kalanlar da onlardır. Yanlı olarak ideolojik söylemlerinin içeriğine bakıldığında haberleri olmadan Batılılaşmış oldukları belli olan bu entelektüeller, havada gezinen bütün hazmedilmemiş fikirlerden yararlanmaktadırlar; ayrıca aşırı militan ve etkin olmasından ötürü bu kesim,

bütün ideolojik biçimsizleşmelerin coşkulu öncüsüdür. Aşırı duygulu kimselere özgü kibirleri, onları hınçlı insanlar haline getirmektedir. Engellenmişlik özelliğiyle göze batan bu entelektüel kesimle ilgili olarak hınç fenomenolojisi üzerine bütün bir kitap yazılabilirdi. Hınç, birçok engellemeden ileri gelmektedir: pedagojik sisteme bağlı, yabancı dil bilgisine bağlı, öğrenimini yabancı bir ülkede yapmış olma olgusuna bağlı, göreneklerin laik bir biçimde Batılılaşmasına (örneğin, dinsel olmayan, müreffeh ve serbest bir ortamda yaşamış olmak, karşı cinsle kösteklenmeyen ilişkiler yaşamış olmak, vb.) bağlı engellemeler.

Çoktan beri süren bu acılık, tavırları şiddetlendirmekte, kendine hedef olarak günah keçileri aradığı için de iyiden iyiye saldırganlaşmaktadır. Günah keçileri farklı biçimler altında bulunur: ya yabancılar he-sabına çalışan baskı sistemidir, ya "yeryüzünün lanetleri"ne karşı çıkan yerli sömür-geliler ve emperyalizmin uşakları, yani

teknokratlardır, ya yabancı kelimelerle dolu bir dil konuşan —dola-yısıyla kendi kültürüne yabancılaşmış olan— ve ayrıcalıklı sınıfların çocukları olan sapık ve gösterişli gençliktir, ya da bütün yaratıcı hamleleri yutuveren o iğrenç Hayvan, zararlı ve her yerde mevcut sansürdür.

Bütün bunlarda bir gerçeklik payı olduğuna kuşku yok, ama sadece bunların üzerine içini boşaltıp, bu mekanizmaları üreten birçok et-

Bu entelektüeller bir yandan kendilerini halk kitlesinin üstünde hissederler, halktaki tarihsel gecikme ve taassuptan yakınırken, sinsi-ce halkın bozulmamışlığını överler; öte yandan, kendilerini Batı karşısında aşağı bir konumda hissederler, Batı'nın ürünlerine hayrandırlar ve kulakları sağır edici patırtılarına rağmen modernliğin römorkunda olduklarını iyi bilirler.

keni incelemekten kaçınarak, başka bir düzeyde önemli güdüler, görünür nedenlerle gizleyen bir sorunu derinleştirmek reddedilmektedir. Zaten daha sonraları, İranlılar'ın diasporası ve sürgün nedeniyle bu kösteklerin birçoğu kalktığında, dik-kate değer hiçbir şey üretilmemiştir. Sistemin bu kadar sert bir şekilde yıkılmasından sonra bile aynı kösteklerin daha da ezici bir ölçekte yeniden ele alınarak ortaya çıkması, tavırlardaki taklitçiliğin, kolektif ruhta derinlemesine kökleşmiş olan kültürel modellerden ileri geldiğini kanıtlamaktadır ve bütünsel bir açıklama bunu kesinlikle göz önünde bulundurmalıdır.

2. İkili Klostrofobi*

Kuşkusuz en kalabalık grup olan vasat entelektüeller grubuna özelliğini veren şey kültürel klostrofobisi'dir. Zira, toplumsal talepleri (ki çoğu zaman haklıdır) ve kültürel taleplerine (bunlar daha az haklıdır) rağmen bu entelektüeller genellikle kısırdırlar ve özgün hiçbir şey yaratmazlar. Bu klostrofobinin kökeni ikili bir çıkmazdadır. Bu entelektüeller bir yandan kendilerini halk kitlesinin üstünde hissederler, halktaki tarihsel gecikme ve taassuptan yakınırlar, sinsice halkın bozulmamışlığını överler; öte yandan, kendilerini Batı karşısında aşağı bir konumda hissederler, Batı'nın ürünlerine hayrandırlar ve kulakları sağır edici patırtılarına rağmen modernliğin römorkunda olduklarını iyi bilirler. Bir yandan kazandıkları avantajı öte yanda kaybederler. Çoğu zaman itiraf edemedikleri gizli hırsları, sözüm ona uygarlaşmış dünya tarafından tanınmak, evrenselliğe ulaşmak, boğucu ve güçsüzleştirici taşralılığı aşmaktır. İki boyutlu klostrofobiyi yaratan rahatsızlık buradan doğmaktadır; kendini beğenmiş olduğunda —çoğu zaman da öyledir zaten— bir tür yıpratıcı kinizme varıran anlaşılmamışlık duygusu da buradan doğmaktadır. "İlerisinde" oldukları bir kültür ile içine giremedikleri ve sahne ışıkları gözlerini kamaştıran daha geniş bir dünya arasında kısıpaca alınan bu entelektüeller iki açıdan da yabancılaştırmışlardır. İranlı büyük çağdaş yazar Sadık Hidayet (1903-51); kendini

"iki ucu yaldızlı değnek" diye nitelendirerek bu çelişkili durumu çok iyi özetlemektedir. Yusuf İshakpur'un * dediğine göre burada yaldız sözcüğü, rüyalarda olduğu gibi bir dışkı görünümü olarak anlaşılmalıdır. "Ne burada, ne orada; birinden kovulmuş, ötekine varamamış."

Entelektüeller varoluşsal olarak klostrofobi içinde boğulurken, toplumsal olarak, daha önce söylediğim gibi, iki çekim kutbu arasında bocalamaktadırlar: Teknokratlar kutbu ve Ulema kutbu. Bu iki dünya

Entelijensiya, ne kendini aşağılayan ve az gelişmiş olarak gören teknokratları etkileyebilmektedir, ne de kendisiyle taktik ittifaklar yapan ama kendi taraflarından olmadığı için reddeden din adamlarını etkileyebilmektedir.

tarafından çeşitlendirilen entelijensiya, ne teknokratlardaki kesin bilgiye sahiptir, ne de din adamlarındaki organik, homojen ve skolastik bilgiye sahiptir; korkunç eleştiri silahını kullanarak kendi özerk statüsünü kurmayı da başaramamıştır. Bu silahtan yoksun olduğunda savunmasız kalmaktadır: kaderi, her tür

ideolojik saldırının ve her tür yargılama hatasının eline kalmaktadır. Entelijensiya, ne kendini aşağılayan ve az gelişmiş olarak gören teknokratları etkileyebilmektedir, ne de kendisiyle taktik ittifaklar yapan ama kendi taraflarından olmadığı için reddeden din adamlarını etkileyebilmektedir. Dolaşısıyla rolü, cisimleştirdiği karma dünyanın bir sureti olmaktadır; heterojen olan ama militanların saldırgan ideolojilerinde birleşebilen —ki gerçekten birleşmiştir— iki söyleme katılan fikirler dizgesi arasında bir aktarıcı durumundadır.

* Klostrofobi : Kapalı yer korkusu

Entelijensiya eleştirel rolünü yerine getirebilseydi, bu iki dünyanın birleşme noktası olurdu kuşkusuz. İkisini birbirine bağlar ve kavramsal arka-planlarını zorunlu olarak ayıran kırılma çizgisine dokunmadan —ki bu çok önemlidir— diyaloglarını birbirine eklemleyebilirdi. Zira düşünce bu rolü, yan tutmadan ve bilinçli olarak yerine getirebilse, farklı bilgilerin altında yatan kavramsal katmanları, birinden diğerine geçilen durakları ve iki söyleme de niteliğini veren algılama biçimlerini gözler önüne sererdi. Kısacası entelijensiya, kimseyi diğerine indirgemedi, bağdaşmazlıklar gibi verimli çakışmaları da gün ışığına kavuşturarak bu karşılaşmanın özgür alanını hazırlayabilirdi. Bu işlevi yerine getirmesinin tek koşulu, takınılan tavırların ve hizip çekişmelerinin dışında kalmasıydı. İran’da altmışlı ve yetmişli yıllarda ortaya çıkan Gelenek-Modernlik ilişkileri ve Batılılaşma üzerinde eksenlenen büyük tartışma, tartışmanın başını çekenler iki söylemi birbirine karıştırmaktan kaçınırsalar ve yeni bir taasubun geliş ortamını bilinçsiz olarak hazırlamasalar verimli olabilirdi. Ama kağınyı öküzlerin önüne koşup, laikliğin temellerini çökerten İranlı entelijensiya, nostaljik bir arkaizmin yararına modernliği tasfiye etti ve bunu yaparken hedefini şaşırdı. Zira devrimden sonra, olaylar tarafından kelimenin tam anlamıyla kökü kazındı; fırtınaya karşı duramamasından ötürü pes edip bir tür yasadışılıkta kayboldu ve yeni sistemin kenarlarında elinden geldiğince tutunmaya çalıştı.

Aslında bizim ülkemizde entelektüeller, çalışma masalarının ardında sükûnetle düşünen bilge düşünürlerden ziyade,

yel değirmenlerine karşı savaş açan haçlıları andırırlar. Bizim dünyamızda entelektüel olmak, herşeyden önce iktidara muhalif olmaktır. Gelip geçen rejimlerin çoğunun ya baskıcı, ya da düpedüz totaliter olduğu göz önünde bulundurulduğunda anlaşılır bir şeydir bu. Ama ne yazık ki bu muhalefet, yeteri kadar düşünülmemiş ve kaba kalmaktadır. Beraberinde ne bir eleştirel çözümleme, ne bir yeni perspektif, ne de mesafe koyma tavrı gelmektedir. Muhalifin rejime başkaldırması, bir çocuğun babasına ya da annesine başkaldırması gibi olmaktadır. İktidarın kültürel bağlamını hiçbir zaman göz önünde bulundurmamaktadır. Neden bir diğeri değil de bu iktidar iş başındadır? Nasıl olur da hep aynı modeller, amansız bir geri dönüşlülük ve inatla kendilerini tekrarlar? Nasıl olur da en övgüye değer çabalar başarısızlığa mahkum olurlar? Bu kadar yedi canlı olup, bitmek bilmeyen raydan çıkmalara yol açmaktan başka bir şey yapmayan ve hep yinelenen bu başarısızlık nereden gelmektedir? Toplumsal-ekonomik etkenlerin çözümlemesi —bir tür kaba Marksizm’in, bunun araçlarını sağlamasından beri bu yaklaşım çok yaygınlaşmıştır— yeterli değildir. Eski düzeni devrimle alaşağı etmek, ne yazık ki, daha eşitlikçi bir düzenin kurulması anlamına gelmemektedir! Bununla da kalmaz. “Herşeyden önce,” diyor Gaston Bachelard, “sorunları yerli yerine koymayı bilmek gerekir. Ve ne denirse densin, bilimsel yaşamda sorunlar kendiliklerinden yerli yerine oturmazlar. Hakiki bilimsel kafaya damgasını vuran da sorunu anlama gücü’dür. Bilimsel bir kafa için her bilgi bir sorunun cevabıdır. Soru olmasaydı, bilimsel bir cevap da olamazdı.

Hiçbir şey kendiliğinden olmaz. Hiçbir şey verili değildir. Her şey kuruludur.”⁹

Ülkelerimizin kaderlerinin aydınlatılması için esas olan, sorunu anlama gücü entelektüellerimiz tarafından ender olarak hesaba katılmıştır; bunun nedeni kötü niyet değildir, atgözlükleri tarafından körleştirilen entelektüeller, bunu yapma yeteneğine sahip değildirler sadece. Ne mesafeli bir bakışları vardı, ne de bilgileri. Söyledikleri ve düşündükleri bağlam dışı kalıyordu: ülkenin tarihsel koşullarının dışında; yönünü şaşırmış bir kültür sefaletinin dışında; kendi karikatürüne indirgenmiş bir halde, dünyayı sarsmış olan büyük hareketlerden muaf tutulmuş birkaç yüz yıllık bir tatilin dışında; ve nihayet, başka yerlerde kararlaştırılan yeryüzü kaderinin dışında. Bütün bu sorunlar zeki bir şekilde ortaya çıkarılsaydı, yeni fikirleri doğurabilecek, ülkenin entelektüel topografyasını dönüştürebilecek, tartışmaların siyasal perspektifini değiştirebilecek ve entelektüel hakkı olan ayrıcalıklı yere yükseltecekti: toplumun nesnelleşmiş bilincinin uğrağı.

Eserlerindeki dilin, maalesef yalıtılmış bir dil haline gelmesi ve yeryüzünün büyük edebi eserleri üzerinde hiçbir iz bırakmayan neredeyse yerel bir dönüşmesinden ötürü, birçok açıdan dikkate değer olan eserleri dünyada tanınmayan şairleri, büyük yazarları ve özgün araştırmacıları tabii ki bu kesimin dışında tutuyorum. Yabancı dillere yapılan çeviriler

çok enderdir ve şairlerin eserleri —İran dünyasının kuşkusuz en zengin yaratıcıları— söz konusu olduğunda sorun daha da karmaşıklaşmaktadır, çünkü şairlerin dili, özü gereği çevrilemezdir.

Bu uygarlıklara niteliğini veren eleştirel kafa yoksunluğu ve türlü türlü çarpıklığın zararlı saldırısının elinden, büyük sanatçı ve şairler de sağ salim kurtulamamaktadır. Örneğin, toplumsal-felsefi konuları ele aldıklarında akıl almaz bayağılıkta konulara yayılmakta, ya da yararsız ve sonu gelmez gevezelikler içinde kay-

Doğulu doktrinler tarafından öğütlenen önsezi, kendiliğinden ve büyük metafizik çözümler artık yetmemektedir —hiç değilse tarihsel sorunları çözmek için. Tanınmak, haberli olmak, belirli bir perspektife ve mesafeye sahip olmak, kısacası bilgilenmiş olmak gerekmektedir.

bolmaktadırlar. Yetenekle —bu insanlar herşeyden önce yaratıcıdır— eleştirel yeti arasındaki bu ayrılma, bizzat varlığımızda oluşan kırılmanın içine kurnazca sızan derin bir boşluktan ileri gelir. Bunun nedeni ne sanatçının yeteneğine ne de ayırt etme yoksunluğuna bağlıdır, daha ciddi bir şeye bağlıdır: mevcut dünyaların

metafizik bağdaşmazlığına. Sanatçının kendi dünyası, sürekli mutasyon geçiren bir modernliğin ortaya çıkardığı acil ve değişken sorulara hiçbir uygun cevap verememektedir. Fikirleri istediği kadar ustalıkla kullansın; istediği kadar gülünçleştirsin; istediği kadar alay etsin, dalaşsın, ayak sürüsün; bildiğinden farklı bir şekilde rahatsız edici olan bir güncellikten kaynaklanan sorunların çığ gerçekliğinin elinden kaçamaz. Nedenlerini başka bir yerde aramak zorundadır: herşeyin

belli bir kesinlik içinde bağlantılı olduğu “modern” insan bilimleri bağlamında. Doğulu doktrinler tarafından öğütlenen önsezi, kendiliğinden ve büyük metafizik çözümler artık yetmemektedir —hiç değilse tarihsel sorunları çözmek için. Tanımak, haberli olmak, belirli bir perspektife ve mesafeye sahip olmak, kısacası bilgilenmiş olmak gerekmektedir. Burada, neden söz edildiğini, neye atıfta bulunulduğunu, hangi bağlama bağlanıldığını bilmek gerekmektedir; burada, başka bir deyişle, bilgi haritalarına, entelektüel bağajlara, belirgin fikirlerle, açık kavramlara ve önermelere sahip olmak gerekmektedir. Marksist olduğunda, bir dalga boyuna, felsefi evveliyatına organik olarak bağlı bir dünyaya dolaysız olarak geçiverilir. Marx, kendiliğinden bir kuşağın sonucu değildir. Aristoteles’ten sonraki tüm Batı ontolojisinin

soy zincirine bağlıdır. Gece gündüz Georges Politzer’in Felsefenin Temel İlkeleri’nin Farsça çevirisini okumakla Marksizm’in zihniyeti hakkında bir şeyler anlaşılamaz. Olunsa olunsa kırklı ve ellili yıllarda Hizb-i Tudeh’in yasadışı hücrelerinde yetiştirilenler gibi kudurmuş bir Stalin’ci olunur. İstenildiği kadar yetenekli bir yazar, dahi bir şair, baş döndürücü bir keşifçi olunsun, başka bilgi araçları gerektiren sorunlar söz konusu olduğunda bir adım bile ileriye gidemeyiz. Olguları ve toplumsal mutasyonları çözümlmek için, fikir dünyasındaki kafa karışıklıklarını çözmek için, kültürel da-

yanak noktalarının izlerini bulmak için, kelimenin hümanist anlamında bir kültür adamı olmak gerekmektedir. Ve ne yazık ki bunun eksikliğini şiddetle hissetmekteyiz. Düşünürlerimiz hakkında Berdyayev’in Rus düşünürleri için dediklerini söyleyebiliriz —aklımdan yazıyorum: “Ya nihilisttirler, ya da kıyametçi. Kültürel değerlerin billurlaştığı ikisinin-arasından yoksundurlar.”

3. Kaderin Negatif Selameti

En yaygın entelektüel tipine dönersek,

Olguları ve toplumsal mutasyonları çözümlmek için, fikir dünyasındaki kafa karışıklıklarını çözmek için, kültürel dayanak noktalarının izlerini bulmak için, kelimenin hümanist anlamında bir kültür adamı olmak gerekmektedir.

bu entelektüellerin toplumsal-siyasal eserlerinin büyük bir bölümünün yerel düzeyi aşamadığını belirtelim. Ülkenin sosyolojik görünümünü kıran toplumsal-kültürel bölünmelerde enine bir kesit açmayı ender olarak başarırlar; bu görünümü oluşturan grupların psikolojik tutumlarından ve entelek-

tüellerin kendi şizofrenilerinden hiç söz etmeyelim. İran devrimi’nin doğası hakkında neden yanıldıklarını sorun onlara, size binbir neden soracaklardır; dokunmayacakları tek şey sorunun özüdür, yani ülkenin jeopolitik durumunu kendilerinin anlamamaları ve eninde sonunda belli olduğu gibi, demokrasiyi hiç umursamayıp saf ve yalın haliyle iktidardan başka bir şey istemeyen din adamlarının kültürel katkıları ve fanatizmlerinin boyutları konusundaki anlayışsızlıkları.

Entelektüellerimiz kültürel klostrofobilerinden çıkmakta zorluk çekmektedirler. Düşüncenin artılmasını denemekte, sabit

ve taşlaşmış bilgilerinin yerine açık, dinamik bir bilgi koymakta ve "nihayet akıla, ilerleme nedenleri sunmak'ta" zorluk çekmektedirler. Zira bu entelektüellerin çoğu ikili bir yabancılaşma içindedirler: geçişim (osmose) yoluyla aldıkları —yani eleştirel düşünce yoluyla değil— yeni fikirler nazarında yabancılaşmışlardır ve özünü değil de —apaçık söyleyelim— "akşamdan kalmalığı" nı muhafaza ettikleri halk kültürlerinin nazarında yabancılaşmışlardır. Dolayısıyla, bir eksikliği bir diğerine karşı koyarak, iyi tanımlanmamış bir kimliği onun kadar muğlak bir yabancılaşmaya karşı çıkararak, bunların birini diğeriyle değiş-tokuş ederek, tarihin kenarlarında, yani bir *no man's land*'de asılı kalmaktadırlar. Paramparça düşünceleri, aktardıkları kültürün bir suretidir: Avazı çıktığıınca bağırır ama sağlam hiçbir şey yaratmayan, sağa sola çarpan ama kök salacağı bir yer bulamayan bir sahte-kültür. Siyasal ve-

ya varoluşsal tercihe göre değişen iki aşırı tepki de buradan doğmaktadır: ya kızgınlık tepkisi ki bu sizi kinci bir ideolog yapar, ya da başarısızlık tepkisi ki bu da hınca ve büyübozumuna yol açar. Bu son duygu yeri geldiğinde mistik bir havayla birleşip yüce bir yararsızlığın izini taşır. Ülkenin kültüründe, bu duygunun derin kökleri vardır. Örneğin toplumsal muhayyilede çok yaygın olan sufizmin züht ve terk yolunu düşünelim. Gobineau'nun her zamanki keskin görüşüyle ima ettiği bu duygudur: "Dünyanın hiçbir değeri

olmadığını, hatta varolmadığını; kadın ve çocuk sevgisinin sahte olduğunu; sağduyulu insanın, içine kapanması, kendisiyle yetinmesi ve ihanet edecekleri kesin olan arkadaşlara güvenmemesi gerektiğini; ve mutluluğu, güvenliği, hatalarının kolay affını, en müşfik hoşgörüyü ve nihayet tanrı'yı kendinde bulabileceğini dinleye dinleye yetişen, böylesi derslerle büyüyen ve bu derslerin böylesine evrensel bir şekilde kabul gördüğünü gören insanların çoğunun, en saf egoizmi ve bunun bütün sonuçlarını, yani en basitinden aile içinde, şehirlerinde ve vatanlarında etraflarında olup bitenlere tam bir kayıtsızlıkla

yaklaşmayı bir fazilet olarak görmemeleri olağanüstü olurdu."¹²

Bu ulusların, hükümetleri karşısında hissettikleri küçümseme duygusunun nedenleri de burada aranmalıdır, diyor Gobineau. Burada Gobineau, çok hassas bir noktaya parmak basmaktadır.

Bu toplumların başarısızlığı bir tek hükümetlere

yüklenilebilir mi, yoksa bu başarısızlığın nedenleri, kolektif ruhun kendini tekrarlayan yapılarını mutlaka biçimlendiren kültürel öncellerde de aranmalı mıdır? Asyalı yönetimlerin yeteneksizliği ve kuşmuşluğu muazzam olsa bile, dinden, örf ve adetlerden ileri gelen ağırlıklar daha da felçleştiricidirler, çünkü "iktidarın meşru eylemlerini bile her an durduran"¹³ da bu kösteklerdir. Yöneticiler arasında hem yetenekli hem iyi niyetli kişiler bulunsa bile —bu durumla sanıldığından daha sık karşılaşılır—, bu insanlar ister

istememez başarısızlığa uğrarlar. Zira “kamuoyunun, yöneticilerin başına en acı biçimde kaktıkları şey de reform girişimidir; kamuoyu bu denemeler karşısında, eski sisteme bağlı, çoğu zaman mantıksız ve yıllanmış olan işleyişler karşısında gösterdiği tahammülü göstermez”.¹⁴

Yüzyıl önceden gelen bu belirleme hala güncel olmakla kalmayıp, birçok açıdan akla uygundur; başarısızlık nedenlerinden birini göstermektedir. Her tür reform girişimi alışkanlıkları sarsar, şeylere bakıştaki sabitliği bozar, bir tavır değişimini ve zihniyetin elden geçirilmesini gerektirir. Atadan kalma direnç ve ke-

mikleşmiş eski modellere sığınma buradan gelir; çünkü eski modellerin baskılarına maruz kalmak, aşırı cüretkar olabilen reformların yaratabileceği düzensizliklere maruz kalmaktan daha kolaydır; çünkü eski sistemlerin “yıllanmış işleyişleri”, şeyler üzerinde ağırlık yapan ve şu ölümlü dünyadaki ikametimizi bir dizi aşılacak yıkım haline getiren kaderin bir parçasıdır. Evcilleştirilmiş bir umutsuzlukla beraber yaşamak, olmayacak va-

atlerde bulunan belirsiz umutlarda tat bulmaktan daha kolaydır. “Peşin peşin”, günü gününe yaşandıkça, geleceğin kredisine ve kaçınılmaz olarak içinde barındırdığı başarısızlığa daha az güvenilir. Zira temel bir başarısızlık her yerde vardır: şeylerin akışını değiştirmedeki yeter-

sizlikte; dünyanın kaderinin başka yerlerde kararlaştırılması olgusunda; derimize yapışan, ayaklarımızda ağır zincirler gibi sallanan o kösteklerde. İrade dışı gelişen ve kaçınılmaz olan varoluşsal başarısızlık, engellemeleri haklı gösterir ve başkalarının başarısızlığına sinsice sevinir; öyle ki, toplumsal ve siyasal bütün başarılar, iyi hazırlanmış ve hak edilmiş bile olsalar, eninde sonunda kuşkulu bir başarı, oyunun kurallarını bozan bir şey duruma düşerler.

Cioran bir yerde şöyle diyor: “Ezilen halklar, eyleme geçmekten kaçınmak için kendilerini ‘kader’in eline bırakırlar; ka-

der hem negatif bir selamet hem de olayları yorumlama yöntemidir; günlük-kullanımlı bir tarih felsefesi, duygusal temelli determinist bir görüş, yeri geldiğinde kullanılan bir metafiziktir.”¹⁵

Zira eyleme geçmeden, kılımızı da kıpırdatmadan başarısızlıklar çevrimine tahammül etmemizi, kaçınılmaz olana tevekkül etmemizi ve göründüğü kadarıyla hiçbir anlama gelmeyen bir varoluşu göze almamızı sağlayan da bu negatif selamettir. Ve Cioran

şöyle bağlıyor: “Harcadığım iyi niyet ne olursa olsun, o [negatif selamet] olmasa, hayatımı bu kadar örnek bir şekilde heba edebilir miydim? Bunun için bana yardım etti, itti, cesaretlendirdi. Hayatta başaramamak o kadar kolay değildir, bunu çok çabuk unuturuz; bunun için köklü bir

gelenek, uzun bir hazırlanma ve birkaç kuşağın emeği gerekir. Bu iş bitirildiğinde herşey çok güzel işler. Size miras olarak yararsızlığın kesinliği kalır: atalarınızın sizin için alinteriyle ve sayısız aşağılanmaya uğrayarak elde ettikleri bir mülktür bu. Siz talihliler, bundan yararlanırsınız, bunu gözler önüne serersiniz.”¹⁶

Fakat Cioran’daki zihin keskinliğine sahip olmak, sadece kadere maruz kalmak değildir; kaderin sakıncalı mekanizmasını açığa vurup kaderden kurtulmaktır da; böylelikle kader neredeyse savılmakta, Bhagavad Gita’da, çamurun içine batırılmasına rağmen, çirkefin dışındayken el değmemiş kalabilen lotüs çiçeği gibi olunmaktadır.

4. Yarı-Felçli Bir Bakış

Kendilerini kaderin eline bırakan, bütün eylem hevesleri geçen, talihsizlik sonucu tüm değerlerin yer değiştirdiği heterojen bir dünyada yaşayan ezilen halklar sonunda yarı-felçli bir bakış edinmeye başlarlar. Bu bakış hep yarı yarıya felçlidir: ötekini eleştirdiğinde kendisini ülküleştirir; bir şeye saldırdığında başka bir şeyi de kutsar. Aynı anda iki sicil üzerinde kalamaz; hem soran hem de cevap veren olamaz, yani olumlu ve olumsuz nedenlerin üzerinde, her tür nesnellığe bağlı eleştirel bir tutumu yoktur. Bu herkesi ilgilendiren bir durumdur, sanatçılar ve büyük yazarlar da dahil

Gabriel García Márquez’i Fidel Castro’ya kur yapmakla suçlamasından ötürü kendini kınayan Günter Grass’a yazdığı bir açık mektupta Maria Vargas Llosa şöyle diyor: “Edebi yetenekle zihinsel ustalığın, siyaset söz konusu olduğunda zihin keskinliğinin teminatı olmadıklarını

hep savundum; örneğin Latin Amerika’da, yazarların hatırı sayılır bir kesimi demokrasiyi küçümser ve sorunlarımızın çözümü için Marksizm-Leninizm’e bağlı çözümler savunur.”¹⁷

Askeri diktatörlüklerdeki adaletsizlikleri ve demokrasilerde mümkün olan suistimalleri mahkûm edip, sosyalist rejimlerdeki gerçekliğe göz yumulan bu durumu, Vargas Llosa manevi yarı-felç olarak adlandırır. Peki neden? Çünkü devrim mitosu hâlâ eskisi kadar etkindir ve toplumdaki bütün kötülüklerin devası gibi sunulmaktadır. Bu yanılsama Gulag’ın sert gerçekliğini, Prag İlkbaharı’nı, yüz binlerce Kübalı’nın ülkelerinden kaçışını görmeyi engellemektedir, özellikle de entelektüellerin, bu ülkelerdeki güçsüz genç demokrasileri yarı-ölçülere başvurmada desteklemesini engellemektedir. Öte yandan demokrasi sözcüğü, kafaları karıştıran kullanımlardan ötürü değersizleşmiş bir sözcüktür. “Kaddafi’den Humeyni’ye, Kim İl Sung’dan General Stroessner’e kadar”¹⁸ herkes demokrasiden yana olduğunu söylemektedir. Demokrasiler entelektüellerin koşulsuz desteğine güvenebilselerdi belki de daha az kırılan olurlardı, ama birçok entelektüel, gerici olarak “şeytanlaştırılma” korkusuyla pes etmekte ve demokratik girişimlere katılmamaktadır.

...Vargas Llosa’nın sözünü ettiği yarı-felçliliği yaratan da çok sayıdaki bu karışıklıklardır. Bunun yetenekle bir ilgisi yoktur. Hem büyük bir yazar olup hem de tutarsız olunabilir.

Bu konuda Octavio Paz, Latin Amerika’nın zihinsel olarak ikinci elden yaşadığını belirttiikten sonra şunu ekliyor: “18. yüzyıldan beri müziğe ayak uydura-

maz olduk, kimi zaman da, 'modernist' dönemde olduğu gibi, günün modası olan tek ayak üstünde dönüşlerin peşine takılmayı denedik... Uyum sağlamadaki yeteksizliğimiz, dosdoğru söylenirse, eşi olmayan eserler üretti. İstisnai niteliğini hak eden eserler. Düşünce, siyaset, kamu ahlakı ve toplumsal yaşam alanlarında ise aksine, ayrışıklığımızın zararlı olduğu ortayı çıktı."²¹ Buna karşılık, düşünce alanında müziğe ayak uydurmak gerekir, olaylara uyum sağlamak, tarihin hareketleriyle birlikte evrim göstermek gerekir, yoksa yanlamasına uyumsuzluk çarpıklıklar üretir, giderek de yarı-felçli bir bakışa ve sahte bir bilince yol açar. Bu sahte bilinç, dünyayı kendine özgü kavramsal çerçeveye göre yeniden yorumlar: sabit bir fikir haline getirilerek tözleştirilmiş ideolojinin, şeylerin öbür yüzüne ayak direr hale geldiği tıkanmış bir alan olarak süreyi uzaysallaştırır. Bir harekete ya da herhangi bir şefin kişiliğinin putlaştırılmasına dinsel bir şekilde katılan entelektüelin tavrı bence psikolojik olarak da, ruhsal olgunlaşmamışlığı ele verir: yalnızlık ve kendini sorgulama riskinden çekinen az-gelişmiş bir benliğin bütünleşme ihtiyacı, bir sığınığın emniyetli kozasına kapanıverir. Bu sığınak, aile olmadığında Kabile olabilir; bu da olmazsa Parti veya Tarikat olabilir. Bu sığınağa rahat rahat kapanıldığında, olgulara hiçbir şekilde tekabül etmeyip maskeler haline —ama gözyaşı ve pişmanlık olmadan, hatta belli bir bilinçsiz huzurla birinin yerine bir diğeri konabilen maskeler haline— gelen fikirler dışarıya doğru yansıtılır; çünkü tüm bu maskelerin ardında annesinden ayrılmaktan korkan titrek bir çocuk saklanmaktadır her zaman.

Bundan dolayıdır ki karşıtlıklardan pek çekinilmez. İnsan sığınaktayken, kimse-nin önünde kendini haklı çıkarma ihtiyacı duymaz. Marksizm'le bağlar koptuğunda seve seve ABD'ye ya da Avrupa'ya sığınılır, yani o kadar nefred edilen kapitalizmin kötülük yuvasına; Gelecek'in deniz kızlarıyla sarhoş olup Berkeley ya da Harvard'a girilir, ama Kum ya da Necef'teki ilahiyat okullarına gidildiği çok enderdir. Ama ne yapılsa yapılsın, hep masumiyet içinde yapılır, çünkü sorumluluk yoktur. Sorumluluk ancak ahlaksız yetişkinlere vergi bir şeydir, ezeli bilinçsizlik bahçesinde ezeli bir oyunu oynayan ezeli masumların işi değildir.

Dipnotlar

1. Paris, 1984, ss. 664-669.
5. Fransızca (Kuzey Afrika'da), İngilizce (Hindistan'da) gibi dilleri benimsememiş olan sömürgeleşmemiş ülkelerde yabancı dil bilmek başlı başına bir meziyet haline gelmekte, iktidar ve toplumsal ilerleme açısından yadsınamaz bir araç olmaktadır.
8. Hidayet, "L'Enterré vivant", *La Quinzaine*'de, 16-31 Ocak 1987, ss. 13-14
9. *La Formation de l'esprit scientifique*, Vrin, Paris, 1965, s. 14.
11. a.g.e.
12. *Religions et philosophies dans l'Asie centrale*, s. 75.
13. a.g.e., s. 76.
14. a.g.e.
15. *La Tentation d'exister*, Gallimard, Paris, 1986, s. 58.
16. a.g.e., ss. 59-60.
17. *Le Nouvel Observateur*, 18-24 Temmuz 1986, ss. 51-35.
18. a.g.e.
21. *La Fleur sacrilège*, Gallimard, Paris, 1984, s. 77-78.

Dipnotlardaki eksiklikler kitaptan yaptığımız alıntılardaki kısaltmalara tekabül ettiği içindir.